सत्यमोहन जोशीको नाट्यकारिता

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको
स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं
पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
चन्द्रप्रसाद भट्टराई
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर
२०६६

शोधनिर्देशक
प्रा. डा. व्रतराज आचार्य

सत्यमोहन जोशीको नाट्यकारिता

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको
स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं
पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
चन्द्रप्रसाद भट्टराई
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर
२०६६

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

सत्यमोहन जोशीको नाट्यकारिता शीर्षकमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत शोधपत्र चन्द्रप्रसाद भट्टराईले मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । उहाँले निकै परिश्रमपूर्वक तयार गर्नुभएको यो शोधकार्यसँग म सन्तुष्ट छु । अतः यो शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभाग त्रि.वि.समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६६।०८।२८

....

(प्रा. डा. व्रतराज आचार्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर काठमाडौँ

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

मिति : २०६६।९।१२।

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको समूह २०६१-२०६३ का छात्र चन्द्रप्रसाद भट्टराईले स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार गर्नुभएको सत्यमोहन जोशीको नाट्यकारिता शीर्षकको शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधमूल्याङ्कन समिति	हस्ताक्षर
१. प्रा. राजेन्द्र सुवेदी (विभागीय प्रमुख)	....
२. प्रा. डा. व्रतराज आचार्य (शोधनिर्देशक)	....
३. प्रा.डा. दयाराम श्रेष्ठ	....

कृतज्ञताज्ञापन

सत्यमोहन जोशीको नाटचकारिता शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि लागि श्रद्धेय गुरु प्राध्यापक डा. श्री व्रतराज आचार्यज्यूको कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्ने सन्दर्भमा आइपरेका विभिन्न समस्याहरूसँग जुध्न प्रेरणा दिँदै उहाँले सही मार्ग प्रदर्शन गराएर अगि बढ्न उत्प्रेरित गरी आफ्ना कतिपय व्यावहारिक कार्यहरूलाई पन्छाएर कुशल र समुचित दिग्दर्शन गराउनु भएकोमा उहाँप्रति म हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । मेरो शोधप्रस्तावलाई विभागीय स्वीकृत प्रदान गरी शोधपत्र लेख्न सुअवसर प्रदान गर्नुहुने विभागीय प्रमुख प्रा. राजेन्द्र सुवेदीप्रति आभार गर्दछु ।

प्रस्तुत शेधपत्र तयार पारुन्जेल विशेष सहयोग र सुझाव प्रदान गर्नुहुने आदरणीय गुरुहरू तथा विभागीय प्रमुख डा. राजेन्द्र सुवेदीप्रति आभार प्रकट गर्दछु । त्यसैगरी शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा आवश्यक सल्लाहसुझावसहित प्रमुख सन्दर्भसामाग्रीहरू उपलब्ध गराइदिनुहुने मेरा शोधनायक आदरणीय सत्यमोहन जोशीप्रति म आभारी छु । शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा आवश्यक सामग्री उपलब्ध गराइदिने त्रिभुवन विश्वविद्यालय केन्द्रीय पुस्तकालयप्रति आभारी छु । मलाई आवश्यक सुझाव र सल्लाह दिनुहुने गुरुहरू प्रा. डा. दयाराम श्रेष्ठ, डा. कृष्णहरि बराल तथा नेत्र एटमलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

आर्थिक र व्यावहारिक समस्यासँग सङ्घर्ष गर्दै आफ्नो अमूल्य श्रम र पसिना खर्चेर मेरो अध्ययनलाई यस अवस्थासम्म ल्याइपुऱ्याउने पिता विष्णुप्रसाद भट्टराई र आमा देवीमाया भट्टराई, दाजु दुर्गा भट्टराई, दिदीहरू इन्दु तथा निर्मलालगायत मेरा परिवारका सम्पूर्ण सदस्यप्रति म आजीवन ऋणी छु । अध्ययनकै क्रममा हृदयतः सहयोग गर्ने दाइहरू देवीप्रसाद दाहाल र लक्ष्मी भट्टराई तथा भाइहरू चन्द्रमणि भट्टराई र नरेन्द्र दाहालप्रति आभार प्रकट गर्दछु । साथै मित्रहरू दुर्गा पौडेल, उर्वशी गौतम, ज्ञानु भुजेल, विन्दु ढुङ्गाना, उदय भट्टराई, खगेन्द्र दाहाल, महेश गौतम, अनि प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रूपमा सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण शुभचिन्तकहरूप्रति धन्यवाद टक्रचाउन चाहन्छु ।

यस शोधपत्रको छिटोछरितो रूपमा टाइप गर्ने आदरणीय काका दुर्गा पौडेल र काकी नीता पौडेल र यस शोधपत्रको झर्को नमानी भाषासम्पादन गर्न सहयोग गर्ने मेरा दाइ देवीप्रसाद दाहालप्रति आभारी छु । अन्त्यमा, म यस शोधपत्रको समुचित मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुरसमक्ष पेश गर्दछु ।

शोधार्थी

शैक्षिक सत्र : २०६१–०६३

....

मिति : २०६६।८।२८

चन्द्रप्रसाद भट्टराई

विषयसूची

पहिलो परिच्छेद शोधपरिचय **१–७**

१.१ शोधशीर्षक १

१.२ शोधकार्यको प्रयोजन १

१.३ विषयपरिचय १

१.४ समस्याकथन ३

१.५ शोधकार्यको उद्देश्य ४

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा ४

१.७ शोधकार्यको औचित्य ५

१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन ६

१.९ सामग्रीसङ्कलन विधि ६

१.१० विश्लेषण विधि ६

१.११ शोधपत्रको रूपरेखा ७

दोस्रो परिच्छेद : सत्यमोहन जोशीको नाट्यायात्रा ८-१३

२.१ सत्यमोहन जोशीको सङ्क्षिप्त जीवनवृत्त ८

२.२ जोशीको योगदान साहित्यिक योगदान ९

२.३ सत्यमोहन जोशीको नाट्ययात्रा १२

२.४ निष्कर्ष १३

तेस्रो परिच्छेद : नाटचतत्त्वका आधारमा सत्यमोहन जोशीका नाट्चकृतिको विवेचना१४-५२

विषयप्रवेश १४

३.१ ‘सिपाही र रैती’ नाटकको विवेचना १४

३.१.१ अन्तर्वस्तु १४

३.१.२ वस्तुयोजना १५

३.१.३ पात्रविधान र चरित्रचित्रण १६

३.१.४ परिवेशविधान १८

३.१.५ संवादयोजना १९

३.१.६ भाषाशैली २०

३.१.७ उद्देश्य २०

३.२ ‘दैलाको बत्ती’ नाटकको विवेचना २१

३.२.१ अन्तर्वस्तु २१

३.२.२ वस्तुयोजना २३
३.२.३ पात्रविधान र चरित्रचित्रण २३
३.२.४ संवादयोजना २५
३.२.५ भाषाशैली २६
३.२.६ परिवेशविधान २७
३.२.७ उद्देश्य २७
३.३ 'फर्केर हेर्दा' नाटकको विवेचना २८
३.३.१ अन्तर्वस्तु २८
३.३.२ वस्तुयोजना २९
३.३.३ पात्रविधान ३०
३.३.४ संवादयोजना ३१
३.३.५ भाषाशैली ३२
३.३.६ परिवेशविधान ३२
३.३.७ उद्देश्य ३३
३.४ 'जब घाम लाग्छ' नाटकको विवेचना ३३
३.४.१ अन्तर्वस्तु ३३
३.४.२ वस्तुयोजना ३५
३.४.३ पात्रविधान र चरित्रचित्रण ३५
३.४.४ संवादयोजना ३७
३.४.५ भाषाशैली ३७
३.४.६ परिवेशविधान ३९
३.४.७ उद्देश्य ३९
३.५ 'मृत्यु : एक प्रश्न' नाटकको विवेचना ४०
३.५.१ अन्तर्वस्तु ४०
३.५.२ वस्तुयोजना ४१
३.५.३ पात्रविधान र चरित्र चित्रण ४२
३.५.४ संवादयोजना ४४
३.५.५ भाषाशैली ४४
३.५.६ परिवेशविधान ४५
३.५.७ उद्देश्य ४५
३.६ 'बाघभैरव' नाटकको विवेचना ४६
३.६.१ अन्तर्वस्तु ४६

३.६.२ वस्तुयोजना ४८
३.६.३ पात्रविधान ४८
३.६.४ संवादयोजना ४९
३.६.५ भाषाशैली ५०
३.६.६ परिवेशविधान ५०
३.६.७ उद्देश्य ५१
३.७ निष्कर्ष ५१
चौथो परिच्छेद : नाटचशिल्पका आधारमा सत्यमोहन जोशीका नाट्चकृतिको विवेचना ५३-६८
विषयप्रवेश ५३
४.१ 'सिपाही र रैती' नाटकको अध्ययन ५३
४.१.१ अङ्क तथा दृश्ययोजना ५३
४.१.२ अभिनेयता ५४
४.१.३ गीत तथा नृत्य ५५
४.१.४ नाटचरूढि ५५
४.१.५ रङ्गमञ्च निर्देश ५६
४.१.६ निष्कर्ष ५६
४.२ 'दैलाको बत्ती' नाटकको अध्ययन ५६
४.२.१ अङ्क तथा दृश्ययोजना ५६
४.२.२ अभिनेयता ५७
४.२.३ गीत तथा नृत्य ५७
४.२.४ नाटचरूढि ५८
४.२.५ रङ्गमञ्च शिल्प ५८
४.२.६ निष्कर्ष ५९
४.३ 'फर्केर हेर्दा' नाटकको अध्ययन ५९
४.३.१ अङ्क तथा दृश्ययोजना ५९
४.३.२ अभिनेयता ५९
४.३.३ गीत तथा नृत्य ६०
४.३.४ नाटचरूढि ६०
४.३.५ रङ्गमञ्च निर्देश ६१
४.३.६ निष्कर्ष ६१
४.४ 'जब घाम लाग्छ' नाटकको अध्ययन ६१

४.४.१ अङ्क तथा दृश्ययोजना ६२
४.४.२ अभिनेयता ६२
४.४.३ गीत तथा नृत्य ६३
४.४.४ नाटचरूढि ६३
४.४.५ रङ्गमञ्च निर्देश ६४
४.४.६ निष्कर्ष ६४
४.५ 'मृत्यु : एक प्रश्न' नाटकको अध्ययन ६४
४.५.१ अङ्क तथा दृश्ययोजना ६४
४.५.२ अभिनेयता ६५
४.५.३ गीत तथा नृत्य ६५
४.५.४ नाटचरूढि ६६
४.५.५ रङ्गमञ्च निर्देश ६६
४.५.६ निष्कर्ष ६६
४.६ 'बाघभैरव' नाटकको अध्ययन ६६
४.६.१ अङ्क तथा दृश्ययोजना ६७
४.६.२ अभिनेयता ६७
४.६.३ गीत तथा नृत्य ६७
४.६.४ नाटचरूढि ६८
४.६.५ रङ्गमञ्च निर्देश ६८
४.६.६ निष्कर्ष ६८
पाँचौं परिच्छेद : उपसंहार तथा निष्कर्ष ६९-७२
५.१ उपसंहार ६९
५.२ निष्कर्ष ७१
सन्दर्भग्रन्थसूची ७३

सङ्क्षेपीकरण सूची

अप्र.	: अप्रकाशित
इ.सं	: इश्वी संवत्
एम्. ए.	: मास्टर इन आर्टस्
एस्.एल्.सी.	: स्कुल लिभिङ सर्टिफिकेट
क्र.सं.	: क्रमसंख्या
चौ.सं.	: चौथो संस्कारण
डा.	: डाक्टर
ते.सं.	: तेस्रो संस्करण
त्रि.वि.	: त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो.सं.	: दोस्रो संस्करण
ने.के.वि.	: नेपाली केन्द्रीय विभाग
ने.रा.प्र.प्र.	: नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान
पा.वि.के	: पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
प्रा.	: प्राध्यापक
पृ.	: पृष्ठ
वि.सं.	: विक्रम संवत्
संस्क	: संस्करण
सम्पा.	: सम्पादक